

Om den virkelige brug af agerjorden i Jylland 1683

Eller et overset jubilæum for Christian den V's matrikel

Af Jørgen Rydén Rømer

Året 1988 har været præget af to store jubilæer, det ene for Stavnsbåndet, det andet for Christian den fjerde, mens vi tilsyneladende helt har glemt 300 års-jubilæet for en af de store skattereformer i Danmark. Nu kan der være gode grunde til at glemme diverse skattereformer, især hvis de var større eller mindre fiaskoer. Også Christian den V's matrikel må betegnes som en fiasko, hvis udgangspunktet var en retfærdig skatteligning på et objektivt grundlag. Den skattemæssige del af arbejdet blev kun reddet hjem med en række lappeløsninger, efter at det var gået helt skævt med det oprindelige skatteberegningsgrundlag.

Matriklen er dog en yderst værdifuld landbohistorisk kilde, idet den udgør den eneste, større landsdækkende beskrivelse af væsentlige elementer ved Danmarks agerbrug før landboreformerne. Ved hjælp af matriklen kan vi bl.a. danne os et mere eller mindre detaljeret indtryk af de forskellige egne dyrkningssystemer, forhold som jeg har belyst for Midtjylland i mit speciale fra 1976¹ og som Karl-Erik Frandsen har gjort landsdækkende rede for i sin disputats »Vang og tægt« fra 1983.

Parallelt med undersøgelsen af landsbyernes dyrkningssystemer, var det nødvendigt at foretage en vurdering af matriklens forskellige kildegrupper og oplysninger, da en sådan ikke findes detaljeret for det jyske område.

Gennemgangen af kildegrupperne m.m. skal ikke gentages, blot vil jeg her nøjes med at behandle det element ved matriklen, som har givet anledning til størst forvirring og debat, nemlig markbøgernes oplysninger om brug- og hviletider (i det følgende forkortet b/h). Næsten samtlige, der har arbejdet med matriklen har forsøgt at få mening ud af disse oplysninger, der bl.a. er af betydning, hvis man vil beskrive intensiteten af datidens landbrug, ved eksempelvis at sammenholde dem med foldudbytterne. Bedømmelsen af b/h oplysningerne går delvis accept til kraftigt udtrykte forbehold overfor deres værdi². Problemet, når b/h oplysningerne skal vurderes, er at der tilsyneladende ikke findes mulighed for at sammenholde dem med andre oplysninger. Hidtil har man kun vurderet dem ved at se på deres indre modsætninger, diverse vurderinger fra samtiden m.m.

Vi befinder os dog ikke helt i denne situation af usikkerhed og gisninger, hvorfor denne artikel skal ses som et indlæg i den debat der er ført her i Fortid og Nutid bind 33 (1986), side 117–123 og side 194–196. Debattens udgangspunkt var Finn Stendal Petersens disputats om »Fynsk landbrugs vilkår 1682«, Odense Universitetsforlag, 1985, hvori han adskillige steder fastslår at markbøgerne giver reelle oplysninger om dyrkningsforholdene (b/h tiderne) på Fyn³. Karl Erik Frandsen opponerer mod dette, idet han fremfører at b/h-oplysningerne er takserede størrelser

---

Jørgen Rydén Rømer, f. 1949, cand. scient. (geografi og historie), adjunkt på Hasseris Gymnasium.

Hvor intet andet er angivet er oplysningerne hentet fra det pågældende sogns markbog, RA, Rtk 312.6–1893.

1. Jørgen R. Rømer: En undersøgelse af historiske marksystemer i Centraljylland omkring slutningen af 1600-tallet, på grundlag af Christian V's Matrikel. Utrykt speciale, Århus Universitet, Geografisk Institut 1976.
2. Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Bygd 1983, side 39–44.
3. Finn Stendal Pedersen: Fynsk landbrugs vilkår 1682, Odense universitetsforlag 1985. Positive vurderinger af b/h kan findes s. 57, 71, 77, 78, 185, 328, 330, 339, mens han på side 11, 43, 46 og 329 udtrykker usikkerhed omkring oplysningerne.

og at de desuden er baseret på en forskellig praksis i de enkelte opmålingskommissioner. Den skiftende praksis i landets forskellige dele fik senere som konsekvens, at centraladministrationen, da den i 1684 opdagede miseren, måtte igang med et større lappearbejde, hvorunder man reelt valgte at se helt bort fra de oprindeligt indsamlede oplysninger/takseringer af agerjordens brug og hvile.

Min opfattelse ligger på linie med Karl Erik Frandsen – og det var jo også det store problem i 1680erne – at matriklen er alt for mangfoldig til at der kan sættes helt så firkantede etiketter på tingene som Finn Stendal Petersen prøver at gøre det.

Skal vi derfor behandle og vurdere brug og hvile oplysningerne i matriklen må det ske på en række niveauer.

1) Det generelle problem ved mange af oplysningerne, herunder b/h, i Matriklens markbøger er, at det ofte er vanskeligt at skelne mellem hvad der er beskrivelser af virkelige forhold, fejlagtige oplysninger og/eller vurderinger/takseringer af nogle iagttagne produktionsgoder. Matriklens udgangspunkt er der vist ikke stor uenighed om. I Knud Thotts oprindelige forslag fra 1680 til en jordvurdering skulle beskatningsgrundlaget primært være den jord som bønderne havde i brug, mens der skulle ses bort fra den jord, der lå i hvile og ikke gav andet udbytte end græsning og høslet. Det var også grundsubstansen i de forordninger der blev udstedt til medarbejderne ved matrikuleringsarbejderne i 1681–83.

Men virkeligheden var en anden end den der blev udtænkt i regeringskontorerne i København. Ordren om, at der skulle gives oplysning om agerjordens brug, har man rundt om i landet haft mange gode grunde til at omgå, for vi danskere har vist aldrig brudt os særligt meget om at betale skat. Bønderne var derfor varsomme eller endog løgnagtige med de oplysninger, de gav til opmålings- og takseringspersonalet. Derudover var der en masse fortolkningsmuligheder for konduktør, taksermænd og bønder p.g.a. de uklare instrukser. Var det brugen i et *normalt* år, der

skulle registreres (og hvem har forresten nogeninde hørt om et normalt år i landbruget!!), den *aktuelle* brug i årene omkring 1681, 1682 eller 1683, den *sædvanlige* brug af jorden eller den måde jorden *burde anvendes på*, hvis der var ideelle forhold (f.eks. at bonden var mellem 30 og 40 år, der var et komplet husdyrhold, ingen krige for nylig, en venlig og langmodig godsejer) o.s.v.?

2) På næste niveau gælder der følgende konstatering, nemlig at b/h oplysningerne optræder på forskellig vis i de 14 opmålingskommissioners markbøger. På øerne har nogle kommissioner generelt kun givet oplysninger om b/h for vangene som helhed (f.eks. Odense kommissionen), andre kommissioner har derimod givet meget differentierede oplysninger om de enkelte fald. I de jyske markbøger har vi normalt angivet b/h på to niveauer – en grov, der omfatter det samlede dyrkningssystem (rotationen) og en finere, der omfatter fald eller dele af fald. Der er altså regionale forskelle i fortolkningen og udførelsen af instrukserne.

3) Dernæst gælder det spørgsmålet om hvem der har angivet b/h oplysningerne:

a) Er det alene bønderne, der har givet disse, som Finn Stendal Petersen anfører⁴ og som de efterfølgende citater fra Vendsyssel- og Koldinghuskommissionens protokoller antyder. Hvis det er det tilfældet afspejler b/h opgivelserne lokale forhold, naturligvis med alle forbehold for svigagtige eller misforståede oplysninger.

b) Eller var det takserbondens/konduktørens opgave, i samarbejde med de lokale bønder, at nå frem til disse. Oplysningerne om b/h for faldene er normalt skrevet ind i faldbeskrivelserne, der indeholder en vurdering af jorden, en beskrivelse af jordbunden, rækkefølgen af sædskiftets afgrøder og endelig hviletidens længde. Der er her tale om en blanding af oplysninger, hvor man går fra beskrivelse til taksering – men hvor begynder det ene og slutter det andet og har de indblandede personer altid kunnet holde tingene adskilt.

4) Dernæst kommer spørgsmålet om på

4. Finn Stendal Pedersen, op.cit, side 24 og 34.

hvilket niveau, vi ønsker at bedømme b/h oplysningerne. Gælder det de talrige enkeltoplysninger på fald-niveau, må nogle af disse være korrekte (specielt de der angiver den mest intensive udnyttelse), da de jo passer fint ind i de dyrkningssystemer, som vi alle kender, 2/1 for trevangsbruget, 4/ for et græsmarksbrug o.s.v. Usikkerheden opstår når der optræder oplysninger om hviletider, som dårligt lader sig forene med et fast vangesystem. Vælger vi derimod at vurdere b/h oplysningerne for faldene samlet, vil det i det følgende blive påvist, at de giver et yderst fejlagtigt billede af dyrkningssystemernes intensitet.

5) Endelig må komme spørgsmålet om hvordan og til hvad vi vil anvende b/h oplysningerne. Skal de bruges til at bestemme bredt definerede dyrkningssystemer, er de anvendelige, for om rotationen i et græsmarksbrug var 4/4 eller 3/5 er på mange måder ligegyldigt. Vil vi derimod gå tæt på, for at se på de finere varianter og grænsetilfældene i dyrkningssystemerne er de problematiske at anvende. De kan også, med forbehold, bruges til at få indtryk af dyrkingsintensiteten i de forskellige dele af bymarkerne. Vil vi derimod anvende dem systematisk til sammenligninger af f.eks. skattetryk eller lignende på landsby, landsdel eller landsdækkende basis bliver de problematiske, for »fejlen« på b/h oplysningerne synes at svinge meget fra landsby til landsby.

Spørgsmålet om udnyttelsen af ressourcerne blev rettet til et landbrug, som man får indtryk af var og måtte være enormt fleksibelt. Undersøgelser af traditionelle dyrkningssystemer viser, at bønderne i f.eks. Afrika eller i Middelhavsområdet alle steder forsøgte at sikre deres eksistens på længere sigt ved at ophobe reserver, tilså større arealer end nødvendigt og ellers tilrettelægge produktionen på en sådan måde at de kunne overleve de dårlige år, som de vidste kom med mellemrum⁵. Noget tilsvarende må have været til-

fældet i Danmark og det gjaldt om at passe på livsforsikringen, når statsmagten drog ud i landet for at finde nye skatteobjekter.

I forbindelse med matrikuleringen i det jyske område har vi bevaret en række kopiprotokoller, som de enkelte opmålingskommissioner førte over deres korrespondance i sommeren 1683⁶. De må anses for at være gode kilder til en beskrivelse af, hvordan det løbende arbejde blev grebet an.

I Koldinghuskommissionens protokol gives 5. maj 1683 følgende instruks til ingeniøren (d.v.s. den person, der havde opsyn med de enkelte konduktører, der foretog det egentlige arbejde i marken med at opmåle m.m.).

»... Så som fornemmes at bønderne på de fleste steder angiver deres jord, som den skulle (skal vel læses som huille) udi 4, 5 å 6 år, så ville han derfor tilholde Conducteurerne, rigtigt at antegne på et hvert sted, hvor mange fald jord det finder besået og pløjet og det lige med den jord som ligger i fellit, hvorefter så kan gøres overslag, hvor meget årligen ligger ude, dog hvor særjord opbrydes udi skov eller heden ej dermed meent ...« (min fremhævnings).

Princippet er også angivet i en efterfølgende memorial til ingeniøren af 19. maj 1683.

»2. Hvad slags sæd et hvert fald årligen besæes med, fra den tid den indtages og til udsløb og give det under deres hænder beskrevet. For det tredje, at konduktørerne og ville selv efterse på marken om bønderne det ret angiver, hvis ikke de giver det til kende at de kan vorde straffede, så vel som taxermanden findes utro og ej retteligen vil taxere jorden«.

I Vendsysselkommissionens protokol finder vi lignende forhold omtalt i en indberetning til rentemesteren Peder Brandt af 15. maj 1683.

»... gives ydmygst til kende, at her til dags haver her været stor ulighed ved kommissionen både med taxermændene på jorden og engene, så og bøndernes angivende med jordens hvile, at de ej følger den yderste sandhed, i hvor vel vi dem hårdeligen der til hol-

5. History Today, juli 1986, side 35-43.

6. Breve, Dokumenter og Akter vedk. Landmålingskommissionen til den nye Matrikels Indrettelse, RA, Rtk. 312.4-5.

Figur 1. Landudnyttelsen for en række landsbyer i Midtjylland i 1683.

	1	2	3	4
Haarmark, Kolby sogn*	47	50	22	50
2-vangsbrug, 1/1, 348 td. land.				
Bjergager by og sogn*	61	66	38	66
3-trevangsbrug med hjælpemark, 2/1, 354 td. land.				
Søby, Gosmer og Gylling sogne*	64	66	40	66
3-vangsbrug, 2/1, 249 td. land.				
Elbæk, Gangsted sogn*	59	50	27	66
»3-marksbrug«, 3/3?, 178 td. land.				
Bjødstrup, Ousted sogn*	70	49	30	60
græsmarksbrug, 3/2, 121 td. land.				
Ejer, Ousted sogn*	48	31	35	60
græsmarksbrug, 3/2, 488 td. land.				
Num by og sogn*	42	42	32	38–50
græsmarksbrug, 3/2, 664 td. land.				
Trebjærg, Hvirring sogn	41	–	38	50
græsmarksbrug, 3/2, 129 td. land.			(34)**	
Haarup, Føvling sogn	57	–	23	50
græsmarksbrug, 3/6, 198 td. land.				
Addit, Sdr. Vissing sogn*	59	36	45	60
græsmarksbrug, 3/3, 286 td. land.				
Gundesbøl, Oddum sogn	60	–	42	38–43
Bølling Sønderby, Bølling sogn	43	–	45	33–56
græsmarksbrug, 5/5, 64 td. land				
Vester Venner, Velling sogn	97	89	89	100
alsædsbrug, årlig, 27 td. land.				

1. % af bymarken, der var besået efter oplysninger om virkelig brug.

2. % af bymarken, der var besået efter opmålingsprotokollens indledningsbeskrivelse.

3. % af bymarken, der var besået efter opmålingsprotokollens faldbeskrivelser.

4. % af bymarken, der var besået efter beskrivelsen i Modelbogen.

* opmålt af Hans Mortensen.

** oprindelige taxering af agerjorden inden revision af herredsfogeden og de 8 takserbønder.

der og efter er forårsaget at skrive præsterne til som af hos følgende kan sees, *men som vi haver ladet opføre jordens sæd som den nu findes besået med og der af kan mærke jorden hvile og dyrkning*, og ellers i alle måder følger instruksen, af taxermændene taxere jorden og beskriver dens kvaliteter, så ved jorden ikke nu retteligen kan ske nogen underslæb ...«.

De tre uddrag fra kommissionsprotokollerne viser to centrale forhold, for det første, at begge kommissioner havde problemer med at få de ønskede oplysninger fra bønderne om deres agerlands (relle) b/h. Dernæst, at man begge steder gav konduktørerne besked på, at de som kontrol af bøndernes oplysninger

skulle registrere agerlandets virkelige brug i 1683. Hvordan disse oplysninger er blevet anvendt i 1683 og årene der efter er endnu uafklaret. Men oplysningerne om agerlandets virkelige brug i 1683 er dog stadig bevaret i en række jyske markbøger, og vi kan derfor benytte dem til en kontrol af matriklens øvrige oplysninger om brugen af agerlandet.

Jess Mou Andersen har i sit speciale fra 1975 undersøgt dyrkningssystemerne i Øster/Vester Hanherred⁷. Hans undersøgelse viser, at faldoplysningerne om b/h ligger markant under den brug, man kan konstatere ud fra oplysningerne om den virkelige brug af ag-

7. Jess Mou Andersen: Landudnyttelse og driftssystemer i udvalgte områder i Hanherrederne omkring 1700. Utrykt speciale, Århus Universitet, Geografisk Institut 1975, side 114–126.

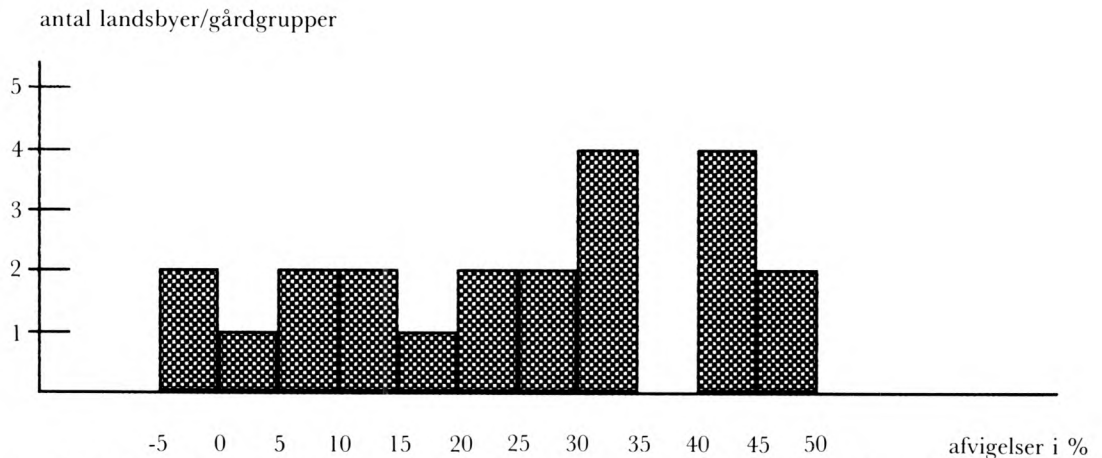

Fig. 2. »Fejlen« på brug- og hvileoplysningerne i forhold til den reelle udnyttelse af agerjorden i 1683 for en række landsbyer/gårdgrupper i Hanherrederne.

Kilde: Jess Mou Andersen: »Landudnyttelse og driftsystemer i udvalgte områder i Hanherrederne omkring 1700« speciale s. 125.

rene, som Vendsysselkommissionen beordrede gennemført.

En løs gennemgang af det jyske område viser, at vi mere eller mindre detaljeret, kan finde oplysninger om agerlandets virkelige brug i mindst 5 af de 7 opmålingsdistrikter.

I mit undersøgelsesområde, der strækker sig som et ca. 20 km bredt bælte tværs over Jylland mellem Horsens og Skanderborg, optræder oplysningerne om virkelig brug dog yderst sparsomt. Kun én konduktør har næsten systematisk, gennem hele opmålingsforløbet, omhyggeligt registreret brugen af de enkelte fald i markerne. Intet tyder på at oplysningerne er angivet som resultat af en instruks fra Skanderborgkommissionen, da kun en enkelt af de 25 øvrige konduktører, Emmanuel Hoffmann, giver lignende oplysninger⁸. Hvorfor konduktør Hans Mortensen besluttede sig til at medtage oplysningerne om agerlandets virkelige brug kan vi kun gisne om. Gennem de bevarede opmålingsprotokoller får vi indtryk af, at han sammen med sin skriver udgjorde et meget omhyggeligt, velfungerende opmålingsteam, i modsæt-

ning til en del andre måleteams, der efter markbøgerne at dømme og efter Koldinghuskommissionens vurdering, ikke var særlig nøjagtige og omhyggelige med deres arbejde⁹.

Det er kun muligt at rekonstruere to af Hans Mortensens landsbyer, nemlig Søby og Haarmark¹⁰. Herigennem kan vi få et rumligt billede af landudnyttelsen i 1683. For de andre må vi nøjes med at angive oplysningerne på anden vis, nemlig ved at beregne hvor stor en del af markerne, der har været besået med forskellige afgrøder eller lå i hvile. Når oplysningerne om den virkelige brug i Hans Mortensens byer skal kvantificeres opstår der dog et problem, idet oplysningerne kun er opgivet for hele fald. Der kan f.eks. stå følgende beskrivelse ved et fald:

»Såed med blandkorn og havre, noget ligger i bareagre«

eller

»Såed med byg, blandkorn og havre«

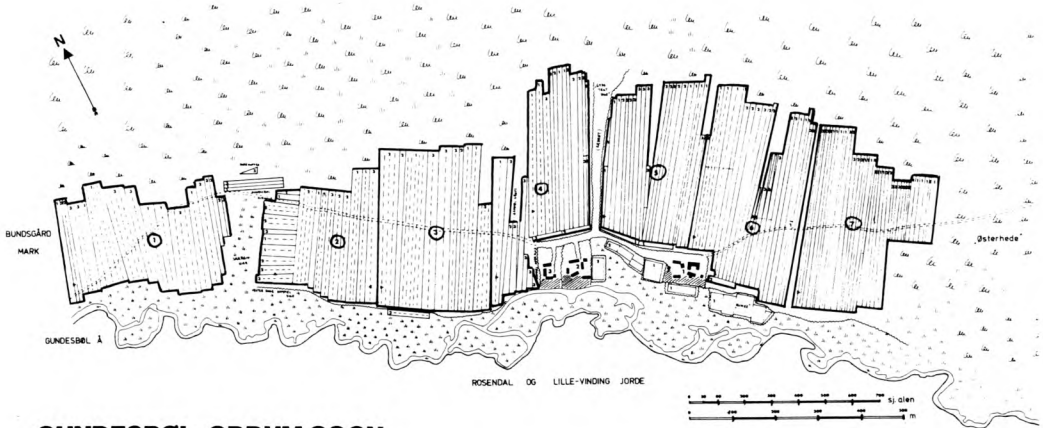
eller

»Såed med nogen havre og boghvede, den største del ligger bareagre«

8. Den rekonstruerede landsby, med landudnyttelsen i 1683 er gengivet i en artikel i Fortid og Nutid, 1977 s. 26.

9. RA, Rtk. 312.4-5.

10. Rekonstruerede kort er gengivet hos Karl-Erik Frandsen, op.cit, side 94.

GUNDESBØL, ODDUM SOGN

Byens markssystem rekonstrueret efter Markbog no 860, Chr 5s Matrikel og Matrikelkort (01) fra 1786. Kortet rekonstrueret i målestok 1:4000. Fald, opdelt i opmålingsenheder, der kan bestå af en eller flere agre, angivet med stiplede linier. De små tal henviser til gårdens nummer efter markbogen. Gårde og tægter, form og beliggenhed efter matrikelkortet fra 1786. Udyrkede områder: eng og mose, hede, vej Det sandsynlige forløb af byens digesystem efter markbog og matrikelkort. ► Opmålingsretning.	Tagternes navne og landudnyttelsen i 1683 ① 1. tægt Vester Tegt — grønage ② 2. " Skjærstig Tegt — grønage ③ 3. " Vester Eng Tegt — rug ④ 4. " Krog Tegt — grønage ⑤ 5. " Gyd Tegt — byg ⑥ 6. " Lang Ager Tegt — rug ⑦ 7. " Gammel Jord Tegt — rug og boghvede

Fig. 3. Rekonstrueret agersystem og landudnyttelsen for Gundesbøl, Oddum sogn 1683.

Efter bedste skøn har jeg fordelt faldenes arealer efter den angivne udnyttelse. Metoden bygger på et skøn, men da der for nogle landsbyer ikke skal foretages ret mange, mener jeg at den kan forsvares. Fejlmulighederne er mindst, hvis vi nøjes med at se på hvor stor en andel af bymarken der var besæt og hvor stor en andel der lå i hvile. Jeg har dog også fundet nogle få byer i mit undersøgelsesområde, hvor landudnyttelsen er angivet på en måde, så vi kan beregne andelen der var i brug på helt præcis vis. Se fig. 1.

Oplysningerne om den virkelige brug kan nu sammenholdes med den brug man kan regne sig frem til, ved at se på faldenes normale oplysninger om b/h. I fig. 1 er desuden

beregnet b/h andelen ud fra oplysningerne om brugen af bymarkerne i opmålingsprotokollernes indledningsbeskrivelser. Endelig er der lavet en beregning ud fra de oplysninger vi finder om b/h i Modelbøgerne. Modelbøgerne var de »hurtigtaksationer«, man i 1686 greb til, da hele matrikuleringsarbejdet var ved at strande, på grund af de fejlagtige oplysninger om b/h i de regulære opmålingsprotokoller.

Skemaets talmateriale giver, selv om der kun er tale om få landsbyer et tydeligt billede af hvor fejlagtige opmålingsprotokollernes b/h oplysninger på faldniveau er. Resultatet understøttes af Jess Mou Andersens undersøgelse af 22 landsbyer/gårdgrupper i Han-

Fig. 4. Landudnyttelsen i Gundesbøl, Oddum sogn i 1683.

*By	13,1 td. land eller	13% af bymarkens areal
*Rug	41,1 td. land eller	39% af bymarkens areal
*Boghvede	7,8 td. land eller	8% af bymarkens areal
*Grønage	40,0 td. land eller	38% af bymarkens areal
*Uoplyst	2,1 td. land eller	2% af bymarkens areal

* ca. tal, idet jeg har delt den 7. tægt, der var sået med både rug og boghvede i to lige store dele.

Fig. 5. Faldbeskrivelsernes oplysninger om udnyttelsen af jorden.

	1	2
Skarp rugjord, 3/4, BH eller B -R -R	99,5 td. land	42,7 td. land
Ond rugjord, 2/5, BH -R	2,7	0,8
M.m. havrejord, 3/4, BH -R -R	0,5	0,2
M.m. havrejord, 2/5, H -H	0,2	0,1
Ond havrejord, 2/8-10, H -H	0,2	-
Ond havrejord, 2/10-12, H -H	1,0	0,1
I alt	104,1 td. land	43,9 td. land

1) det areal de forskellige boniteringer og b/h tider dækker over.

2) det areal der skulle være besået et tilfældigt år, hvis oplysningerne om b/h er rigtige.

herrederne¹¹. Han arbejder i sin analyse med forskellen mellem det antal agre, der reelt var i brug og det antal der burde være inden efter faldbeskrivelsernes oplysninger om b/h. De anførte afvigelser i fig. 2 er beregnet i forhold til det samlede antal agre i hele landsbyen. Sættes afvigelserne ind i et fordelingsdiagram (fig. 2) kan man få indtryk af deres omfang og spredning.

Det er muligt at Hanherredernes reelt meget intensive landbrug har været en medvirkende årsag til de yderst fejlagtige oplysninger om b/h som vi her kan konstatere.

Når det gælder oplysningerne om b/h i opmålingsprotokollernes indledningsbeskrivelser viser fig. 1, at de ligger en hel del tættere på den virkelige udnyttelse. Fig. 1 antyder også, at fejlene tilsyneladende er uafhængige af det beskrevne dyrkningssystem og den viser endelig, at Modelbøgerne (de jyske) tilsyneladende er de mest troværdige dele af matriklen, dog med en vis tendens til at udnyttelsen af jorden overvurderes. De jyske kommissioner, der i 1686 foretog dette arbejde må derfor have taget ved lære af de erfaringer om dyrkningssystemer m.m., som man havde indhentet i 1683. Samtidig var de dårligst arbejdende jyske kommissioner blevet luget bort.

Til udbygning af materialet i fig. 1 følger en kort gennemgang af den lille landsby Gundelbøl, Oddum sogn, Nørre herred. Fig. 3 viser rekonstruktionen af marksystemet på basis af markbogen fra 1683 og et matrikelkort fra

1786. De 3 »gårdes« (med i alt 6 fæstere) dyrkningssystem bestod af 7 tægter, der hver bestod af et enkelt nummereret fald. I opmålingsprotokollens indledning er der ved opremsningen af tægternes navne bemærket, hvad de »dette aar« blev udnyttet til. Går vi ud fra at oplysningerne er korrekte, plus at større eller mindre dele af de besåede tægter ikke har ligget i hvile, får vi følgende tal for landudnyttelsen i byen. (Se fig. 4).

Beregningerne viser, at ca. 60% af byens samlede agerjord var besået i 1683, mens ca. 40% lå hen som grønagre d.v.s. i hvile.

Går vi dernæst over til at se på oplysningerne om brug og hvile i opmålingsprotokollens faldbeskrivelser, finder vi følgende oplysninger om brug og hvile, plus takseringen af agerjorden. (Se fig. 5).

Det er værd at bemærke, at angivelserne af brug og hvile for de bedre dele af agerjorden (den skarpe rugjord) angiver en 7-årig rotation $\frac{3}{4}$ eller $\frac{2}{3}$, noget der tilsyneladende harmonerer fint med antallet af tægter. Der må dog være noget galt, for den virkelige brug af jorden antyder, at ca. 60% af arealet var besået i 1683 og ikke kun de ca. 42% som faldbeskrivelsernes brug og hvile angiver. Med en vis forsigtighed kan vi ud fra oplysningerne om virkelig brug af tægterne antyde, at byen måske har haft følgende aktuelle rotation: 1. år: byg – 2. år: boghvede eller rug – 3. år: rug – 4. år: rug – efterfulgt af 3 års hvile. Modelbogen giver ingen særlig hjælp, idet den blot gengiver oplysninger fra opmålingsprotokollen:

11. Jess Mou Andersen, op.cit., side 125.

»Dens jord saaes med en kierv byg, 2 kierre rug, hviler 4 af 5 aar«. —, men mon Modelbogskommissionen nogensinde har besøgt disse gårde for at registrere systemet og vurdere de tilliggende arealer?

Vi har derfor, måske temmelig overraskende, haft et ganske intensivt dyrkningssystem langs denne vestjyske ådal, vel baseret på høsletarealerne langs åen og hederne nord for byen.

At andre end kommissærerne har haft indtryk af at b/h oplysningerne var misvisende, kan vi også få indtryk af gennem nogle opmålingsprotokoller fra Nim herred, Stjernholms amt. Her har herredsfogeden og de 8 takserbønder, der reelt var sat til at takser eng, skov og græsning, åbenbart blandet sig direkte i faldbeskrivelsernes oplysninger om udnyttelsen af jorden. Et par eksempler viser omfanget af disse rettelser. I Vrønding, Tandrup sogn var den oprindelige beskrivelse for det tredje fald i Søndermarken: »Jorden består af grå muld og grus med rød ler, taxered for middelmådig bygjord, hviler 5 år, såes 3 år med byg, rug og havre, var besået med byg«. I marginen er der så tilføjet: »Efter erfaring af de 8 mænds beretning, hviler 2 år, såes 4 år med byg, rug og 2 år havre«. I Trebjærg, Hvirring sogn skrives der om den 3. års indtægt. »Taxered for middelmådig rugjord af rød sand, gruset jord med lidet ringe muld, såes 3 år, 1. år med boghvede, 2. år rug, 3. år med havre, hviler i 5 år, er ubesået«. I marginen er tilføjet: »Efter Herredsfogedens forretning tillige med de otte mænd, kan denne jord ikkun hvile udi 2 år«. Da der er oplysninger om virkelig brug for landsbyen er det muligt at regne på hvad rettelserne har betydet for b/h forholdet:

Virkelige brugsforhold	47% besået
Faldbeskrivelsernes oplysninger	34% besået
Faldbeskrivelsernes oplysninger med rettelser	38% besået

Rettelserne har altså bragt faldbeskrivelserne nærmere de reelle brugsforhold, men der mangler dog stadig et godt stykke vej. At det har været svært for konduktørerne i landsbyen at gennemskue dyrkningssystemet kan

forklares ud fra den noget forvirrende opdeling af bymarken. Den bestod af 2 marker, hvoraf den ene kun omfattede 12% af det totale agerland, mens den anden omfattede 80%. De to marker var dernæst inddelt i i alt 10 årsindtægter af stærkt varierende størrelse med 3 i den lille mark og 7 i den store. Inddelingen havde tilsyneladende intet med en 10-årig rotation at gøre.

Jeg har ikke undersøgt markbøgerne fra Øerne, men tilsyneladende findes der heri ikke oplysninger om virkelig brug, der kan anvendes til kontrol af b/h. De manglende oplysninger om virke og brug på øerne skyldes sikkert ikke, at fynboerne og sjællænderne var mere pålidelige eller troværdige med deres opgivelser til skattemyndighederne end jyderne. Derimod er det muligt, at de mere regulerede dyrkningssystemer på øerne gav færre muligheder for svig end de meget løse, som f.eks. fandtes i Hanherrederne. Jeg tror dog ikke, at der generelt er markante forskelle på troværdigheden af b/h oplysninger på Øerne og dem, vi finder i Jylland, selv om alt tyder på at nogle kommissioner har haft bedre styr på tingene end andre. Den jyske opmåling var sidste del af projektet, hvor de indhentede erfaringer fra 1681 og 1682 kunne anvendes. Det meget tidlige tidspunkt – midten af maj måned – hvor de to omtalte kommissioner beslutter, at der skal registreres virkelig brug, kan være foranlediget af dårlige erfaringer fra arbejdet i 1682, selv om begge kommissioner giver de genstridige jyske bønder skylden!

Man kan også få den tanke, at dele af matrikuleringsfadæsen skyldtes ukendskab til de forskellige danske dyrkningssystemer. Knud Thott havde formentlig sine landbrugserfaringer, og under alle omstændigheder sine matrikulerings erfaringer fra Skåne, hvor vi specielt i den sydlige del, fandt et reguleret, godsejerovervåget, intensivt vangedyrkningssystem med vangelag, på linie med de vi i store træk finder på øerne. I det intensive vangesystem på gode, lerede morænejorder har der sikkert kun været få afvigelser på faldenes b/h fra vangernes almindelige rotation; vel overvejende i de egentlige udjorde, der fik mere end et års hvile. I et sådant

system, kunne man rimelig klart danne sig et billede af hvor stor en andel af agerlandet, der årligt var besået.

Går vi over og ser på f.eks. græsmarksbruget i Jylland kan følgende beskrivelse af dyrkningssystemet i Ejer by, Ousted sogn antyde, hvor sammensat og kompliceret dette kunne se ud.

Beskrivelsen findes i en af konduktør Hans Mortensens opmålingsprotokoller, med en detaljeringsgrad, der må betegnes som ekstraordinær. Den afspejler sikkert karakteristiske træk ved det jyske græsmarksbrug, der lå på grænsen mellem et system med tægter og et system uden faste tægter (d.v.s. med eller uden faste dyrkningsenheder eller rotationsenheder).

»Eyer Bye«

»Bestaar af 10 bebygte gaardsteder, nembli- gen 6 helle gaarde, 2 tredingsgaarde og tu- ende boelgarde brug, hvor til liger 6 vange som brugis og huiller paa eftershreffne maa- der, item toffter, og som samme bye hafuer mangell for medelst fædrift og høbjergning, der for vangene brugis som følger.

1) Den første vang kaldis Lindberrig Vang, ligendis østen til syndens fra byen, Huilched er saaidt i aar med biug og boghvede. Samme vang saais 3 aar, det første med biug og boghvede, det andet aar med rug, det tredie aar med havre, Hviler igen 3 aar.

2) Den anden vang kaldis Syndervangen, ligger synden for byen, huilchen er saaed i aar den halfuepart med rug den anden halfue deel med hafure, Samme vang saais 3 aar, det første aar med lidit biug og den største dell med boghvede, den andet aar med rug og hafure, det tredie aar med idel hafre, Huiller igen formedelst fædrift og jordens skarphed udi 5 aar.

3) Den tredie vang kaldes Nørre Vang, li- gendis norden for byen, Huilchen er saaed i aar med lidit rug meesten parten med hafre, Samme vang saais den $\frac{1}{2}$ part udi tre aar, den første aar med biug og boghvuede, den anden aar med lidit rug og den største deel med hafre, den 3. aar med idell hafure, Huiler

igen 4 aar. Den anden halvpart af samme vang saais 2 aar, den første aar med boghvuede, den andet aar med hafure, den anden halfuedell udlegit til fædrift og baareagre som skal brugis til høbjergning og tyrebed.

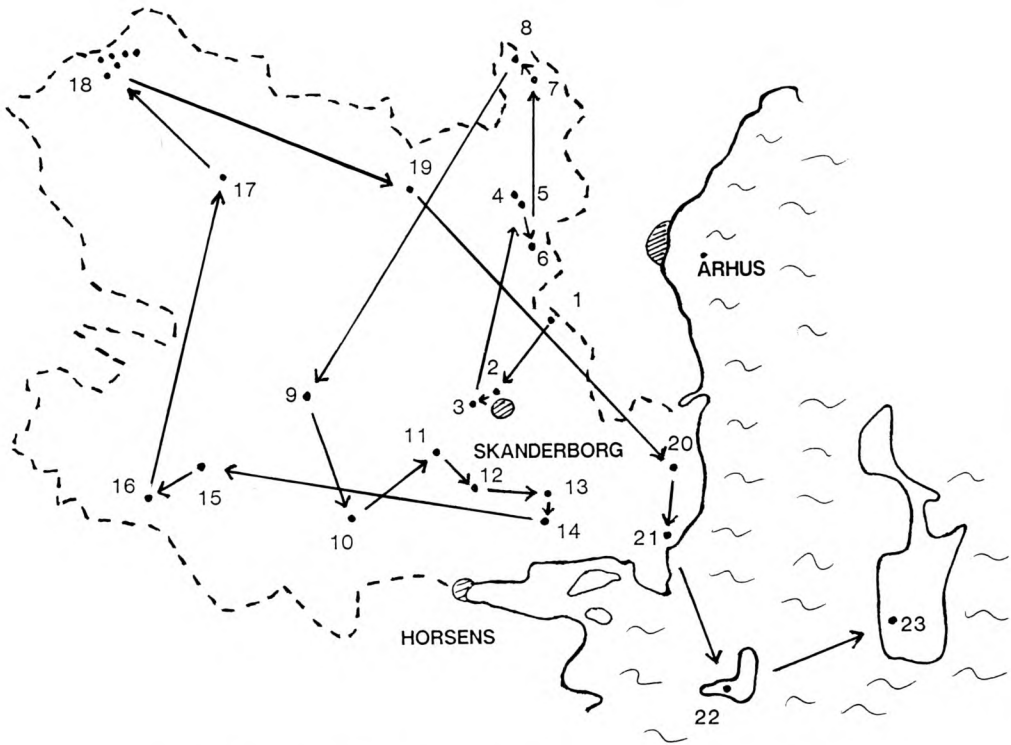
4) Den fjerde vang kaldis Suinholt vang, ligendis sydvest for byen, liger udi aar i fædrift, af samme vang skal den halfuedel nest kommende aar indtagis som brugis i 3 aar, det første aar med biug og boghvuede, det andet aar med rug og lidit hafre, det tredie aar med idell hafre, huiller igen fire aar. Den anden halfuedel af samme vang liger gemenlig til fædrift formedelst gresning og jordens skarphed. Naar som bemeldte den anden halfuedel intagis kand den saais 2 aar, det første aar med boghvuede, den andet aar med hafre, hviller den igen til fædrift i 8 aar.

5) Den fembte vang kaldis Høysvang, li- gendis vesten for byen, ligger i aar til fædrift og baareagre som skal brugis til høbjergning og tyrebed, samme vang shal brugis til det samme endnu udi toe aar, siden igjen indtagis der af de trej parter som saais 3 aar, dit første aar med biug og boghvuede, den andet aar med rug og lidet hafre det tredie aar igen med idell hafre, huiller igen firre aar, Den fjerde del bliffue gemeenlig ligendis til fædrift, huis den part bliffuer indtagen kan den saais 2 aar første aar med boghvuede, det andet aar med hafre, huiler igen formedelst fædrift og jordens skarphed tolf aar.

6) Den siette vang kaldis Lundsvang, ligen- dis vesten til norden for byen, Som og i aar ligger i fældis og baareagre, nembli- g die trej parter i fældid og den fjerde part deraf i baareagre, som brugis til høbjergning og tyrebed, den samme fjerde dell saais i 3 aar det første aar med biug og boghvuede, det andit aar med rug og hafre, det tredie aar igen med idell hafre, huiller 3 aar, Ded for bemeldte trej parter af denne vang liger gemenlig i fællid og fædrift og naar den bliffuer indtagen kan dit saais 2 aar det første aar med boghvuede det andet aar med hafre, shall siden huile igen formedelst breiner og jordens ringhed udi 20 aar.«

Efter en nærmere analyse af det beskrevne system i specialet, sammenholdt med Hans Mortensen oplysninger om den virkelige

Fig. 6. Det Skanderborgske opmålingsdistrikt. Konduktør Hans Mortensens rute i sommeren 1683.

Oversigt over opmålinger foretaget af konduktør Hans Mortensen i 1683.

1. Dørup	Hørning sogn	Hjelmslev herred	24. april – 28. april
2. Skanderborg Ladegård	Skanderup s	Skanderborg birk	30. april – 10. maj
3. Skvat-Mølle	Skanderup s	Skanderborg b	9. maj
4. Terp	Skivholme s	Framlev h	12. maj – 15. maj
5. Terp Mølle	Skivholme s	Framlev h	15. maj
6. Hørslev, Vorgård	Framlev s	Framlev h	18. maj – 25. maj
7. Vivild	Lyngå s	Sabro h	26. maj – 1. juni
8. Svejstrup	Lyngå s	Sabro h	2. juni – 8. juni
9. Addit	Vissing s	Rye b	11. juni – 15. juni
10. Nim	Nim s	Tyrsting h	18. juni – 25. juni
11. Ejer	Ovsted s	Vor h	26. juni – 9. juli
12. Bjødstrup	Ovsted s	Vor h	11. juli – 13. juli
13. Ballebo	Gangsted s	Vor h	14. juli – 20. juli
14. Elbæk	Gangsted s	Vor h	20. juli – 26. juli
15. Boest	Nørre-Snede s	Vrads h	28. juli – 1. august
16. Græstrup	Nørre-Snede s	Vrads h	2. august – 7. august
17. Serup	Serup s	Hids h	8. august – 16. august
18. Over og Neder Bisballe	Lysgård s	Lysgård h	17. august – 20. august
Nedre Katballe	Lysgård s	Lysgård h	21. august
Over-Testrup	Lysgård s	Lysgård h	22. august
Ballehus	Lysgård s	Lysgård h	23. august
Nedre-Testrup	Lysgård s	Lysgård h	23. august – 24. august
Sjørup	Lysgård s	Lysgård h	27. august – 30. august
19. Lyngby	Sporup s	Gjern h	1. sept. – 7. sept.
20. Bjergager	Bjergager s	Hads h	10. sept. – 19. sept.
21. Søby	Gosmer s	Hads h	20. sept. – 28. sept.
22. Endelave Land	Endelave s	Hads h	3. okt. –
23. Haarmark	Kolby s	Samsø	10. okt. – 31. okt.

brug, må jeg dog komme til den konklusion, at den meget udførlige indledningsbeskrivelse ikke kan være korrekt. Uklarhederne er måske opstået, fordi der ikke fandtes en klar sammenhæng mellem antallet af vange og den rotation man anvendte i landsbyen. Årsagen til dette var tilsyneladende, at landsbyens dyrkningssystem var under pres, som det omtales i indledningsbeskrivelsen. Modelbogen kommer sandsynligvis sandheden noget nærmere, når den skriver:

»Jorden udi dette sogn bruges gemenlig udi 3 år, 1. år med boghvede eller byg, 2. år med rug og 3. år med havre, hviler 2 år«.

Når vi skal vurdere matrikuleringsarbejdet kan det iøvrigt være tankevækkende at se lidt på deltagernes arbejdsvilkår.

Den enkelte konduktør blev sat på en omfattende opgave, hvis han skulle gennemskue det store antal dyrkningssystemer, han eksempelvis kunne møde i det midtjyske område. I løbet af sommeren 1683 opmålte Hans Mortensen 27 landsbyer, ladegårde, møller eller enestegårde med mere eller mindre klare udgaver af dyrkningssystemerne: tovangsbrug, trevangsbrug, græsmarksbrug med tægter og græsmarksbrug uden tægter. Normalt tog det en uges tid at opmåle en mellemstor landsby, mens de større kunne tage op mod 3 uger, når man som Hans Mortensen ofte var ene mand på opgaven. Der har derfor været tid for konduktør/skriver til at søge oplysninger om dyrkningssystemet, men det har været underordnet deres primære opmålings- og vurderingsopgaver. Hans Mortensen arbejdede fra 24. april til 31. oktober, vel uden andre pauser end søndage og eventuel transporttid fra et område til et andet.

Konduktørens nærmeste medarbejder var, ud over den fast tilknyttede skriver, takserbønderne. De blev udpeget herredsvis og derefter tilknyttet en konduktør. Fremgangsmåden betyder at mindst 13 takserbønder har arbejdet sammen med Hans Mortensen ved den vigtige beskrivelse og taksering af agerjorden. Konduktøren var sikkert den uvildige part i dette, mens den arme taxerbonde ikke har kunnet tillade sig at træde alt for mange af sine kolleger over tærerne ved at fare alt for

hårdt frem – så hellere risikere nogle dage på vand og brød for vrangvillighed.

Jeg kan derfor kun tilslutte mig Karl-Erik Frandsens fremstilling i *Fortid & Nutid* artiklen 1986, om at embedsmændene i Rentekammeret + Kammerkollegiet først sent opdagede, at der var noget galt med hele arbejdet – på trods af f.eks. indberetningen fra Vendsysselkomm. af 15. maj 1683. Men i den enevældige, administrative ånd kunne det ikke være systemet, der var noget galt med, men derimod de uforstandige undersætter – primært bønderne, men vel også taxerbønderne, konduktøren og måske kommissærerne.

Konstateringen af de fejlagtige oplysninger om faldangivelsernes b/h tider er af betydning. Ved klassifikation af dyrkningssystemer må og kan man kun anvende forholdsvis brede og løse klassifikationsrammer, mens der naturligvis opstår en del problemer, hvis man vil danne sig indtryk af forskellige områders økonomiske og økologiske rammer med mere præcise, statistiske metoder.

Der ligger dog stadig meget stof i matriklen til belysning af dansk landbrug i 1600-tallet, dels gennem lands- og landsdelsdækkende undersøgelser, men måske specielt gennem regionale undersøgelser. Det jyske område er efter min mening nok det mest spændende, idet vi her finder de mest forskelligartede landbrugssystemer under stærkt varierende fysiske forhold, plus en indblanding af andre faktorer, der har haft indflydelse på bøndernes valg af landbrugsstrategi. I en tid, hvor der tales om at (gen-)skabe en »bæredygtig udvikling«, kan der måske være erfaringer at hente i studiet af danske landbrugssystemer i tiden inden den kraftige teknologiske udvikling satte ind fra 1700-tallets midte.

Skulle jeg skitsere indholdet af det jubilæumsskrift, man burde have lavet til 300 års jubilæet, blev det en samlet gennemgang af hele matrikuleringsarbejdet historie. D.v.s. en gennemgang af forhistorien, at opmålingen i 1681, 1682 på øerne og 1683 i Jylland, en registrering af det involverede personale, hvilke byer de har arbejdet med m.m., dernæst en gennemgang af den proces der førte frem til ansættelsen af det endelige harthorn,

herunder betydningen af klager, Modelbogs-kommissionernes arbejde m.m. Det vil ved denne gennemgang være vigtigt at påpege forskellene i matriklens oplysninger på regionalt plan, hvad angår instrukser og praksis. Kun ved at kende de enkelte kommissioners (eventuelt konduktørers) særpræg, kan vi undgå, at egns- eller landsdækkende registreringer af landbrugstyper, dyrkningssystemer m.m. risikerer at blive en registrering af enkeltkommissioners særpræg. Hvem ved om

der ikke ligger større udfordringer for den fremtidige forskning ved at arbejde med 14 regionale matrikler (med op imod 1900 selvstændige markbøger og vel 12000–13000 opmålingsprotokoller) og ikke blot én enkelt kongelig matrikel. Den moderne datateknik giver gode muligheder for at behandle matriklen ud fra denne indfaldsvinkel, så vi ikke behøver at fastholde myten om den store, ensartede og landsdækkende matrikel.